

Wojciech Rajpold\*

**(rec.) Agnieszka Stempin, *Szachy sandomierskie na tle znalezisk średniowiecznych figur szachowych z ziem polskich*, Fontes Archaeologici Posnanienses t. 29, Poznań 2024: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, 312 stron, ISBN 978-83-60109-85-4**

Submission: 02.09.2024; Acceptance: 09.09.2024

Szachy sandomierskie są jednym z najcenniejszych zabytków przechowywanych w zbiorach Muzeum Zamkowego w Sandomierzu. Odkryto je 1962 roku w ostatnim dniu wykopaliśk prowadzonych przez Eligię i Jerzego Gąsowskich na stanowisku ówczesnie nazywanym Sandomierz Święty Jakub 3, a obecnie Sandomierz 7. Szachy zostały znalezione – jak ma to zwykle miejsce w przypadku wielkich odkryć – przypadkowo w ostatnim dniu wykopalisk, w trakcie których pracownik techniczny Aleksander Śliwowski odkrył w profilu białe – jak to określili – korki (Bajka 2012). Jak się okazało był to jedyny, jak do tej pory, niemal kompletny (brak tylko trzech pionków) zestaw szachowy odkryty na naszych ziemiach. Odkrycie jest tym bardziej unikalne, że poza znaleziskami z wyspy Levis nie znamy podobnych odkryć mających kontekst archeologiczny. Na ich temat Eligia Gąsowska wydała dwa artykuły (1964, 1970), prezentujące szereg tez, z których wiele na przestrzeni lat uległo dewaluacji. Po publikacji wspomnianych tekstów, szachy na długie lata spoczęły w sejfie Muzeum Zamkowego w Sandomierzu, które przejęło je, jako depozyt Instytutu Archeologii i Etnologii PAN; na wystawach pokazywano ich kopie. Ponowny wzrost zainteresowania szachami sandomierskimi był pochodną rozprawy doktorskiej Agnieszki Stempin, obronionej w 2019 roku. Jej prace doprowadziły do badań mikroskopowych, a także ponownych badań wykopaliskowych na wzgórzu Świętego Jakuba (Bajka, Flork, Stempin, Zisopulu-Bleja 2014; Florek, Stempin 2015), co przyczyniło się do obalenia wielu wcześniejszych tez Eligii Gąsowskiej. W tym czasie również sandomierskie muzeum przejęło zabytki na własność, co umożliwiło stworzenie dedykowanej im wystawy.

Efekt szachowych zainteresowań Agnieszki Stempin został niedawno wydany w 29 tomie uznanej serii Fontes Archaeologici Posnanienses pod redakcją Marzeny Szmyt. Jako pracownik Muzeum Zamkowego w Sandomierzu, który na co dzień opiekuje się sandomierskimi szachami, uznałem, że z racji obowiązków służbowych należy się zapoznać z poniższą lekturą. Składa się ona z przedmowy, wstępu, trzech obszernych rozdziałów, bibliografii i dwóch aneksów.



Ryc. 1. Okładka książki Agnieszki Stempin pt. *Szachy sandomierskie na tle znalezisk średniowiecznych figur szachowych z ziem polskich*

Fig. 1. Cover of Agnieszka Stempin's book *Sandomierz Chess in the Context of Medieval Chess Piece Finds from Polish Lands*

Przedmowa zawiera opowieść o pierwszym spotkaniu Agnieszki Stempin z sandomierskimi szachami oraz genezę zainteresowania właśnie tymi przedmiotami do gier. Są tu tak-

\* Muzeum Zamkowe w Sandomierzu, ul. Zamkowa 12, 27-600 Sandomierz; e-mail: w.rajpold@zamek-sandomierz.pl; ORCID: 0000-0001-9404-6701



Ryc. 2. Układ sandomierskich szachów. Fot. M. Banaczek – ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Sandomierzu

Fig. 2. The arrangement of the Sandomierz chess set. Photo by M. Banaczek – from the collection of the Castle Museum in Sandomierz

że podziękowania dla wszystkich osób pomagających przy powstawaniu pracy.

Zagadnienia wstępne prezentują pokrótce miejsce szachów w kulturze i sztuce średniowiecznej Europy oraz kierunki, którymi ta gra napływała. Jest także wyjaśniona definicja gier, pojawiają się informacje o innych grach średniowiecznej Europy. W miejscu tym przedstawiono także zawartość pozostałych rozdziałów i uzasadnienie koncepcji ich rozplanowania. Większość tematów poruszonych w zagadnieniach wstępnych znajduje swoje rozwinięcia w kolejnych częściach pracy, zatem skrótowe potraktowanie ich w tym miejscu jest jak najbardziej zrozumiałe.

**Rozdział 1** pod tytułem *Problematyka adaptacyjna gry w szachy w średniowiecznej Polsce* skupia się na upowszechnianiu się tej gry na ziemiach polskich. Generalnie można go podzielić na cztery główne części. W pierwszej znajdujemy obszerną charakterystykę dotychczasowego stanu badań nad zagadnieniem obecności szachów w średniowiecznym społeczeństwie. Część ta daje solidny pogląd źródeł, na jakich budowała swoją narrację p. A. Stempin.

Kolejną część rozpoczyna *passus* o najstarszych znaleziskach, związanych z gramami na ziemiach polskich. Tu jednak można odczuć pewien niedosyt, albowiem, o ile autorka wspomina o astragalach, to nie znajdujemy informacji o pochodzących z okresu rzymskiego glinianych i szklanych żetonach, zwanych *calculi* (Krzyżanowska 2020), pełniących funkcję pionków, a nawet o najstarszych planszach do gier (Krzyżanowska 2020, 263). Można się jedynie domyślać, że tych właśnie znalezisk dotyczy fragment o odnajdywaniu przyborów do gier w grobach książęcych, jest on jednak złączony z częścią poświęconą astragalom. Z drugiej strony, książka ta jest poświęcona szachom sandomierskim na tle innych znalezisk szachowych w średniowieczu, zatem trudno zarzucać autorce, że nie zaprezentowała szerzej znalezisk mających jeszcze antyczne pochodzenie. Nieco więcej informacji odnajdujemy na temat średniowiecznych gier typu *tabula*. Najwięcej jednak miejsca poświęcono zagadnieniu błędnego określenia pionków do gier typu *hnefatafl* jako bierki szachowe. Jest to niewątpliwie jedna z ciekawszych części publikacji, która obrazuje bardzo poważną problematykę.

Kolejna partia dotyka również istotnego tematu dotyczącego systematyki figur szachowych oraz różnic między stylem abstrakcyjnym i realistycznym; prezentuje także zmieniające się na przestrzeni czasu spojrzenie na te dwie maniery.

Całość zamyka kwestia problematyki lokalnej wytwórczości, w której poruszane jest zagadnienie europejskiej produkcji szachów; ta część znajdzie swoje dalsze rozszerzenie w rozdziale 3.

Kolejna część dotyczy różnego rodzaju (poza archeologicznymi) źródeł dotyczących szachów. Szczególnie interesujące są tutaj rozważania na temat obecności szachów i szachownic w kościołach (w formach malowidła naściennego), a także zmian w nazewnictwie poszczególnych figur w zależności od regionu Europy.

Ostatnia część rozdziału 1 jest z punktu widzenia archeologii szczególnie interesująca, albowiem stanowi ona szczegółową charakterystykę stanowisk, na których odkryto bierki szachowe na terenach ziem polskich wraz z pełnym ich opisem. Jest to niezwykle dokładny i skrupulatny katalog, już sam w sobie stanowiący niezwykle istotne źródło wiedzy. Każdy pionek i każda figura, do których autorka zdobyła dostęp, zostały dokładnie opisane, zaprezentowano także ich wygląd i analogie do innych znalezisk z terenów Europy.

**Drugim rozdziałem** poświęcony jest w całości szachom sandomierskim (i tak zatytułowany); składa się z trzech dużych części. W pierwszej zaprezentowano historię badań – od odkrycia przez państwa Gąssowskich w latach 60. XX w., przez wczesne koncepcje na temat interpretacji szachów sandomierskich, kończąc na ponownych wykopaliskach prowadzonych przez Agnieszkę Stempin wspólnie z Markiem Florkiem, Moniką Bajką i Kateriny Zisopulu-Bleja na wzgórzu świętojakońskim w latach 2014–2015. To zwłaszcza te ostatnie badania są szczególnie interesujące, gdyż w ich wyniku udało się wyeksplorować chatę, w której odkryto szachy. Jak się okazało była ona znacznie większa i bogaciej wyposażona (w tym w przedmioty ruskiego pochodzenia, srebrne lunule i korczaży na wino) niż wcześniej sądzono.

Druga część składa się z aż pięciu mniejszych partii i jest to bez wątpienia najważniejsza część omawianej książki. W pierwszej omówiono analizy makroskopowe oraz wyjaśniono wyróżnienie dwóch podstawowych zestawów A i B (zestaw z głębokim zdobieniem i płytkim); każda z bierki oraz pionków zostały opisane wraz z prezentacją zbliżonych do nich form z innych części Europy.

Kolejna partia dotyczy identyfikacji surowca, z którego szachy powstały i sposobu przygotowania go do dalszej obróbki. Tutaj autorka wspominała o badaniach zoologicznych Daniela Makowieckiego, które obaliły wcześniejsze koncepcje Eligii Gąssowskiej na temat powstania szachów z poroża jelenia. Niestety, pominięto najnowsze ustalenia genetyków z Centrum Nowych Technologii Uniwersytetu Warszawskiego na temat zwierząt, z jakich powstały sandomierskie szachy (Rajpold 2023, 30). Być może ustalenia te pojawiły się w obiegu naukowym w momencie, gdy książka była już w przygotowaniu redakcyjnym.

Trzecią partię można zadedykować każdemu, kto chciałby przygotować sandomierskie szachy samodzielnie. Jest tutaj szczegółowo prześlędzony sposób ich formowania, wykorzystane narzędzia i ślady, jakie one zostawiały. Dzięki badaniom mikroskopowym niemal każdy krok powstawania sandomierskich szachów udało się opracować. To właśnie te szczegółowe badania wykazały, m.in., że można tu mówić o dodatkowym zestawie A-bis wykonanym nieco innymi narzędziami i metodami. Drobiazgowa analiza przeprowadzona przez autorkę wykazała również możliwość oceny wprawy i umiejętności poszczególnych rzemieślników produkujących szachy. Jest to z metodycznego punktu widzenia prawdziwy majstersztyk.

Kolejna partia nawiązuje do poprzedniej i dotyczy zdobienia, które wykonywano cyrklem oraz dłutkiem. Wy tłumaczono tu, m.in., sposób, w jaki uzyskano słabiej widoczne zdobienie na zestawie B. Interesujący jest również fakt, iż p. Stempin rozprawia się tutaj z pewnym mitem, który dotyczył sandomierskich szachów, sugerującym, iż były one malowane. Autorka udowodniła, że ślady brane przez niektórych za malowanie są w istocie resztkami po gipsie wykorzystanym do wykonania kopii, a następnie utrwalonymi przez niewprawną konserwację.

Ostatnia część tej partii dotyczy miejsca powstania sandomierskich szachów. Autorka przedstawia różne możliwości interpretacji kierunku, z którego mogły one dotrzeć, najmocniej wskazując na wpływy włoskie. Muszę jednak napisać, że osobiście nie jestem do końca przekonany do tej właśnie koncepcji. W literaturze podnoszone są bowiem argumenty za wschodnim pochodzeniem tych zabytków (Giergiel 2023, 106–107). Za taką interpretacją może przemawiać fakt obecności w chacie, w której odkryto szachy, przedmiotów o ruskiej proveniencji, a jednocześnie brak przedmiotów mających zachodnie pochodzenie. Szachy były także powszechne w Kijowie, chociaż, jak wskazuje sama autorka, mimo obecności 7 zakładów rogowniczych w tym mieście, żadnego nie można powiązać z produkcją szachów. Oczywiście fakt ten nie wyklucza braku miejscowej produkcji, a może być jedynie odbiciem stanu badań, dlatego pozostawałbym ostrożniejszym przy ostatecznym wskazywaniu miejscu ich powstania.

Trzecią część rozdziału 2 stanowi podsumowanie oraz konkluzja najważniejszych wniosków wypływających z dwóch poprzednich części.

**Ostatni rozdział 3** to zasadniczo zakończenie. Główna jego część dotyczy miejsca szachów w środowisku kościelnym, a także historii konwentu dominikanów na ziemi sandomierskiej, z którym to zakonem Pani Stempin łączy obecność sandomierskich szachów. Tutaj ja także przychyliam się do tezy, że dominikańska proveniencja jest jedną z najlepiej umotywowanych. Co istotne jednak, warto zaznaczyć, że autorka wskazała również inne hipotezy odnośnie kontekstu użytkowania i funkcjonowania naszych szachów – np. karczma, w której mogły być jedną z rozrywek czy własność kupców podążających szlakiem z Rusi na zachód.

**Bibliografia** jest niezwykle bogata, gdyż liczy prawie 450 pozycji, co wskazuje na erudycję i dogłębną znajomość tematu przez autorkę. Warto także pochwalić bardzo bogatą warstwę ilustracyjną. Książka liczy 160 rycin, składających się z kilkunastu bardzo dobrej jakości fotografii. Do liczby fotografii należałoby jeszcze dodać zdjęcia i ryciny pionków i bierek szachowych zawarte w pierwszym aneksie do niniejszej książki. **Aneks** ten prezentuje skrócone informacje na temat wszystkich, często nigdy niepublikowanych znalezisk pionków i bierek szachowych z terenów ziem polskich. Drugi aneks to bardzo skróty przegląd szachów z całej Europy. Obydwa stanowią niezwykle cenne uzupełnienie właściwej pracy, jednak same w sobie mają także dużą wartość źródłową. Warto tu jeszcze pochwalić warstwę edytorską tej książki – nie zauważono zbyt wielu drobnych błędów czy też literówek, a te które sporadycznie się zdarzyły są w kontekście tak ogromnej pracy, na tyle błaha, że nie mają większego znaczenia.

Podsumowując, książka Agnieszki Stempin stanowi cenne źródło wiedzy nie tyle na temat samych sandomierskich szachów, a roli tej gry w średniowiecznej Europie. Może stanowić wspaniały wzór tego, jak wnikliwa obserwacja mikroskopowa może prowadzić do wysnucia naprawdę interesujących wniosków. Jest to także rzetelny katalog określonej grupy zbiorów, co może stanowić ważne źródło informacji dla muzealników. Książka jest ponadto napisana łatwym i przystępnym językiem, zatem mogą po nią sięgać zarówno specjaliści, jak i amatorzy zainteresowani historią i archeologią. Należy mieć nadzieję, że w przyszłości ukaże się także wersja angielska, która pozwoliłaby upowszechnić to dzieło szerszemu gronu odbiorców.

## WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Bajka M. 2012. Postanowiłem sobie dokładnie zapamiętać ten moment. *Zeszyty Sandomierskie* 33, 63–64.

Bajka M., Florek M., Stempin A., Zisopulu-Bleja K. 2014. Badania archeologiczne na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu w roku 2014. *Zeszyty Sandomierskie* 38, 44–48.

Florek M., Stempin A. 2015. Badania archeologiczne na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu w roku 2015. *Zeszyty Sandomierskie* 40, 55–59.

Gąssowska E. 1964. Wczesnośredniowieczne szachy z Sandomierza. *Archeologia Polski* 9, 148–169.

Gąssowska E. 1970. W sprawie datowania wczesnośredniowiecznych szachów znalezionych w Sandomierzu. *Archeologia Polski* 15, 548–553.

Giergiel T. 2023. Szachy sandomierskie w świetle badań historycznych i archeologicznych. W: D. Karczewski (red.), *Królewska gra. Szachy w historii i kulturze*, 83–116, Warszawa: Wydawnictwo Instytut De Republica.

Krzyżanowska M. 2020. Drobne przedmioty szklane – analiza archeologiczna żetonów do gry z okresu wpływów rzymskich z terenu Polski. *Wiadomości Archeologiczne* 71, 251–269.

Rajpold W. 2023. *Szachy Sandomierskie ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Sandomierzu*. Sandomierz: Muzeum Zamkowe w Sandomierzu.

